

BERECZ ÁGOSTON*

Recepciótörténeti széljegyzet Tara Zahra tanulmányához

A cseh–német nyelvhatáron élő gyermekekért folytatott nemzeti küzdelemről szóló, sikeres könyve és a témának szentelt 2008-as edmontoni konferencia után Tara Zahra az itt magyarul is olvasható tanulmányban igyekezett használható elemzési kategóriaként meghatározni a nemzeti közömbösség fogalmát.¹ A 2008-as konferencia előadásai közül hat megjelent tanulmány formájában az *Austrian History Yearbook* 2012-es számának tematikus blokkjaként. Az ehhez Pieter Judsonnal közösen írott bevezetőjében, az egyes tanulmányok által kínált értelmezések nagyfokú változatosságára utalva Zahra mintha kihátrálna korábbi ambiciózus célkitűzése mögül, azt viszont a szerzőpáros társaik nevében is megerősíti, hogy a nacionalizmus iránti, a forrásokban kitapintható közömbösséget nem premodern maradványnak, hanem a nemzeti mozgósításra adott válaszjelenségnek látják.² Az egyes tanulmányok valóban igen különböző helyeken és formákban vélik felfedezni a nemzeti közömbösséget. Robert Nemes a dualizmus kori Belényes román és magyar értelmisége közötti társadalmi kapcsolatokat értelmezi a nemzetiesedés akadályaként,³ a Zahra által is idézett Caitlin Murdock a németiség eltérő definícióit vizsgálja az I. világháború után Szászországban beadott állampolgársági kérelmekben és azok elbírálása során,⁴ Roberta Pergher az olaszság heterodox

* A szerző történész. E-mail: Berecz_Agoston@phd.ceu.edu, oguszt@gmail.com.

¹ *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands*. Ithaca: Cornell University Press, 2008.

² Judson, Pieter M. – Zahra, Tara: Introduction. *Austrian History Yearbook*, vol. 43, 2012. 21–22.

³ Nemes, Robert: Obstacles to Nationalization on the Hungarian-Romanian Language Frontier. *Austrian History Yearbook*, vol. 43, 2012. 28–44.

⁴ Murdock, Caitlin E.: The Politics of Belonging: Citizenship, Community, and

megjelenítésével foglalkozik a régi tartományokból az Olaszországhoz csatolt Dél-Tirolba költözöttek körében,⁵ a Zahrától szintén idézett Pamela Ballinger az osztályozási rendszert veszi szemügyre, amellyel a Nemzetközi Menekültügyi Szervezet nemzeti kategóriákba sorolta a II. világháború utáni isztriai menekülteket,⁶ míg Tatjana Lichtenstein, egyébként híven Zahra intencióihoz, a két világháború közötti csehszlovák cionisták nézőpontjából mutatja be a nem cionista zsidó többséget, amelyből azok nemzetileg közömbösekknek tűntek föl.⁷ A legkonzisztensebb kísérlet a fogalom analitikus használatára a szlovén Rok Stergaré. Ő több csoportot és figurát is megemlít a nemzeti közömbösség tipikus képviselőiként, de közülük azokkal a krajnai veteránokkal foglalkozik részletesen, akik kiléptek a ljubljani veteránegyletből, miután az a német helyett 1909-ben bevezette a szlovén nyelv használatát.⁸ Az összeállítás hat tanulmánya közül tehát kettő a nemzethez tartozás eltérő értelmezéseit és megjelenítéseit vizsgálja a nemzeti közömbösség “helyeiként”, másik kettő külső nézőpontokat, egy a nemzeti szétfejlődést korlátozó intézményeket, és csak egy olyan személyeket, akik többé-kevésbé tudatosan a rivális uralkodó nemzeti normák közé helyezték magukat.

Zahra itt közölt 2010-es tanulmánya, együtt a saját, Judson, Jeremy King és James Bjork könyveivel, termékenyítően hatott a 19. és 20. századi Köztes-Európa társadalomtörténet-írásának új hullámára, amely szakított a kultúrát és embereket mintegy korlátok nélkül a maga képére formáló nacionalizmus víziójával, és olyan témák és megközelítések felé fordult, amelyek többségét Zahra tanulmánya is áttekinti. A Habsburg-térségről és a lengyel-német kétnyelvű területekről írott újabb történeti munkák rendszeresen

Territory on the Saxon-Bohemian Frontier, 1918–1924. *Austrian History Yearbook*, vol. 43, 2012. 59–74.

⁵ Pergher, Roberta: Staging the Nation in Fascist Italy’s “New Provinces”. *Austrian History Yearbook*, vol. 43, 2012. 98–115.

⁶ Ballinger, Pamela: History’s “Illegibles”: National Indeterminacy in Istria. *Austrian History Yearbook*, vol. 43, 2012. 116–37.

⁷ Lichtenstein, Tatjana: Racializing Jewishness: Zionist Responses to National Indifference in Interwar Czechoslovakia. *Austrian History Yearbook*, vol. 43, 2012. 75–97.

⁸ Stergar, Rok: National Indifference in the Heyday of Nationalist Mobilization? Ljubljana Military Veterans and the Language of Command. *Austrian History Yearbook*, vol. 43, 2012. 45–58.

idézük is, de ezek a hivatkozások elméletileg többnyire felszínesekek maradnak, és Zahra definíciós kísérlete nem látszik mélyen befolyásolni szerzőik értelmezéseit. A tanulmányra végső soron pozitívan reflektáló munkák közül kiemelném Winson Chu monográfiáját a két világháború közötti lengyelországi német kisebbségről és a *Journal of Baltic Studies* friss összeállítását a nemzeti közömbösség fogalmának értelmezési lehetőségeiről a balti történelemben. Chu külön fejezetet szán Łódźnak, amelyben többek között leírja, hogyan vált a lodzermensch negatív külső sztereotípiából a németül beszélő łódź-i polgárok által felvállalt és instrumentalizált önképpé. Ezáltal nemcsak Zahra konkrét utalását finomítja, de kézzelfogható példát is kínál arra, hogyan képzelhetjük el a nemzeti közömbösséget a nacionalizmusra adott válaszként.⁹ A *Journal of Baltic Studies* szerzői jóval kritikusabbak Zahrával szemben, azzal a váddal illetve a nemzeti közömbösségről adott definícióját, amely mára a bírálatok közhelyévé vált: hogy túl sok mindent foglal magába és elméletileg széteső. Per Bolin és Christina Douglas három típusba sorolja a Zahra által nemzeti közömbösségként azonosított jelenségeket: határvidéki, nemzet előtti lokális identitásformák, a regionális és nemzeti identitáselemek sajátos ötvözetei, illetve a különböző nemzetek közötti ingadozás.¹⁰ A történész David Feest még náluk is élesebben bírálja a Zahra által nyújtott értelmezést: “A jelenség a legjobb esetben tabula rasa, a legrosszabb esetben viszont a nacionalisták meghatározásaira vagyunk hagyatva.”¹¹ A nemzeti közömbösséget ennek dacára inspiráló kutatási tárgynak tartja, csak-hogy cselekvési kategóriaként. Az életrajzi mélyfúrások Feest érvelése szerint különösen hasznosak lehetnek azáltal, hogy bemutatják, hogyan hozták a nemzeti közömbösség képzetét játékba a történeti szereplők. Példaként Klaus Scheel bankárt említi, aki forradalom előtti orosz kapcsolatait felhasználva épített ki karriert a két világháború közti Észtországban, és németországi támogatásokat juttatott el német kisebbségi szervezetekhez, miközben az észt közvélemény

⁹ Chu, Winson: *The German Minority in Interwar Poland*. New York: Cambridge University Press, 2012. 115–18.

¹⁰ Bolin, Per és Douglas, Christina: “National Indifference” in the Baltic territories? A critical assessment. *Journal of Baltic Studies*, vol. 48, 2017. 14.

¹¹ Feest, David: Spaces of “national indifference” in biographical research on citizens of the Baltic republics 1918–1940. *Journal of Baltic Studies*, vol. 48, 2017. 57.

megbecsülését is sikerült kivívnia, többek közt azáltal, hogy észteket nevezett ki bankja vezetésébe.

A Zahra tanulmányára adott kritikus reflexiójában a dualista Ausztria nemzeti konfliktusainak elismert kutatója, Gerald Stourzh figyelmeztet Zahra definíciójának széttartó voltára, a fent idéztnél alighanem pontosabb tipológiába sorolva Zahra példáit; Stourzh szerint helyesebb különbséget tenni nemzeti el nem köteleződés, nemzeti rugalmasság vagy pragmatizmus és nacionalizmussal szembenesség között.¹² Az első azokat jellemezte, akik nem látták értelmét vagy szükségét a nemzethez való tartozásnak, és ez a dualista Ausztriában jellemzően a császárhoz és a tartományhoz való kettős kötődésben nyilvánult meg. A második a nemzeti azonosulás cseréjére vagy váltogatására utal, míg a harmadik a mindennemű nacionalizmussal való tudatos szembenállásra. Stourzh arra is felhívja a figyelmet, és ez a kritika általában érinti az újabb angolszász szakirodalmat, hogy Zahra hajlamos túlbecsülni a kétnyelvűség, különösen pedig a szimmetrikus kétnyelvűség előfordulását az ausztriai tartományok népességében, és ezáltal túlzott szerepet tulajdonít a nemzeti azonosság szabad megválasztásának. Bizonyos körülmények közt ugyan lehetséges volt nemzetileg semleges pozíciókat elfogadtatni, a nyelvi semlegesség lehetősége azonban a legtöbbször számára nem állt rendelkezésre, márpedig az egyének nemzeti osztályozásának fő ismérvéül a domináns nyelv szolgált.

Egy másik gyenge oldaláról támadta a tanulmányt Alex Toskov azzal élcelődve, hogy Zahrának a nacionalisták nyelvhasználatára apelláló meghatározásához hasonlóan végső soron a sztálini korszak "szabotőrjeit" is elfogadhatnánk a kutatás létező alanyaiként, és pedig az alapján, amit a korszak állami propagandája harsogott róluk.¹³ Ha valóban a nacionalisták vádjai teremtik meg a fogalom koherenciáját, úgy az vajmi keveset árul el az érintettekről. Toskov másrészt azt is kifogásolja, hogy Zahra túlságosan szélesre szabta a fogalom extenzióját, olyan megnyilvánulásokat is odasorolva, amelyek nem önmagában a nacionalizmus, csupán annak domináns vagy kire-

¹² Stourzh, Gerald: *The Ethnicizing of Politics and "National Indifference"* in *Late Imperial Austria*. In: *Der Umfang der österreichischen Geschichte: Ausgewählte Studien 1990–2010*. Wien: Böhlau, 2011. 283–323.

¹³ Toshkov, Alex: *The Phantom Subject of "National Indifference"*.

<http://www.slavicreview.illinois.edu/discussion/Toshkovessay-onZahra-final.htm>.

kesztő változatai ellen irányultak. Mindezen fogyatékoságai dacára Toskov alkalmasnak látja a fogalmat arra, hogy új kutatásokat ösztönözzön, sőt akár “hasznos kategóriának is bizonyulhat, de nem a felhozott okokból”.

Robert Knight karintiai szlovénekről írott munkájában tagadja annak a lehetőségét, hogy a nemzeti polarizáció közömbösséget szülhetett volna.¹⁴ Ugyanígy Maria Todorova is “dicséretes, de végső soron Don Quijote-i erőfeszítés”-nek tartja Zahra azon érvelését, hogy a nemzeti közömbösséget a modern politika váltotta ki és erősítette meg.¹⁵ A szerinte elégtelen fogalom helyett egyrészt a “nacionalizmus” jelzős szerkezeteit javasolja (mint “rugalmas”, “kétértelmű”, “bizonytalan”, “opportunist” vagy “kontingens nacionalizmus”), másrészt – vélhetően Brubaker hétköznapi etnicitás és nacionalista politika közötti megkülönböztetésének hatására – a nacionalizmus “erőszakos” és “gyenge” formájának dichotómiáját. Sajnos a “gyenge nacionalizmus” pontos mibenléte homályosabb marad Todorova tollán, mint a nemzeti közömbösségé volt, amiben a bolgár nacionalizmus sajátosságáról szóló kitételei sem segítenek. Balkanista kollégája, Teodora Dragostinova ugyanakkor csupán a modern balkáni szintérré látja alkalmazhatatlannak a nemzeti közömbösség kategóriáját, mivel a nemzetállami közigazgatásnak szerinte a 19. század végére minden állampolgárba sikerült legalább gyűszűnyi nemzeti lojalitást belénevelnie.¹⁶

A nemzeti közömbösségről 2016-ban Prágában rendezett workshopon tartott előadásában Egry Gábor elismeri, hogy a nemzeti közömbösség gondolata serkentően hatott a történetírásra, ugyanakkor átfogó bírálatot nyújt Zahra tanulmányáról.¹⁷ Zahra a fogalom egymásnak ellentmondó meghatározásai között ugrál, szögezi le.

¹⁴ Knight, Robert: *Slavs in Post-Nazi Austria: Carinthian Slovenes and the Politics of Assimilation, 1945–1960*. London: Bloomsbury, 2017. 6.

¹⁵ Todorova, Maria: Is there weak nationalism and is it a useful category? *Nations and Nationalism*, vol. 21. 2015. 685.

¹⁶ Dragostinova, Teodora: In Search of the Bulgarians: Mapping the Nation through National Classifications. In: uő. – Yana Hashamova (eds.): *Beyond Mosque, Church, and State: Alternative Narratives of the Nation in the Balkans*. Budapest: CEU Press, 2016. 106–07.

¹⁷ Egry Gábor: *National indifference as everyday ethnicity?: How to make a binary opposition situational and contingent?* Kézirat, felhasználva a szerző engedélyével.

Egyrészt önmagában is ellentmondásos gyűjtőfogalomként alkalmazza, amelybe minden jelenséget beleért, amely ellentmond a nemzetiesedés egyoldalú, problémátlan elképzelésének és a II. világháború előtti fél évszázadnak a nacionalizmus aranykoraként való értelmezésének, másrészt a nacionalisták általi használatára utal, harmadrészt pedig mintha az identitáspolitika mai túlbujánzásával szemben határozná meg. Kevés teret enged a szituativitásnak és a kontingenciának, így végül is hajlamos a fogalom esszencializálására. A nacionalista narratívák ellenszereként Egry a hétköznapi etnicitás megnyilvánulásainak mikrotörténeti elemzését ajánlja a nemzeti közömbösség fogalma helyett, pontosabb, szűkebb fogalmak használatával, amilyeneket például John Fox és Cynthia Miller-Idriss vezetnek be a hétköznapi etnicitás repertoárjának leírására.¹⁸

A századforduló ausztriai német és cseh szociáldemokráciájáról írott új, kultúráközpontú monográfiájában Jakub Beneš rokonszenvvel, de kritikusan használja a nemzeti közömbösség fogalmát. Megállapítja, hogy Zahránál, Kingnél, Bjorknél és Judsonnál a fogalom jelölhette a külső osztályozással szembeni ellenállást, a nemzeti hovatartozással kapcsolatos ingadozást és opportunizmust, a nacionalista politikától való távolságtartást, de akár a politikai cselekvés egy módját is.¹⁹ Megismételve Stourzshnak a szimmetrikus kétnyelvűség ritkaságáról szóló érvét, Beneš példákat hoz fel rá, hogy az alsóbb néprétegek tagjai a domináns nyelvük alapján határozták meg hovatartozásukat. Különösen érdekes példája Wenzel/Václav Holek, akire az újabb irodalom többször is mint “nemzeti kétéltűre” hivatkozik. Bár Holek már gyerekkorában megtanult németül, Beneš kimutatja, hogy mindig csehként gondolt magára az első nyelve alapján, amelyen biztosabban fejezte ki magát, mint németül. “Nemzeti kétéltűként” való besorolása csak annyiban jogos, hogy a nyilvános életben sohasem politizálta át ezt a nyelvi alapú etnicitást.²⁰ Beneš a szituativitást is hiányolja a nemzeti közömbösség fogalmának elterjedt használatából: “Éppoly félreve-

¹⁸ Fox, Jon E. – Miller-Idriss, Cynthia: *Everyday nationhood. Ethnicities*, vol. 8. 2008. 536–76.

¹⁹ Beneš, Jakub S.: *Workers and Nationalism: Czech and German Social Democracy in Habsburg Austria, 1890–1918*. Oxford: Oxford University Press, 2017. 11–12.

²⁰ Beneš, 2017. 59–61.

zető stabil, nemzetileg közömbös mentalitást, mint amilyen a politikai elkötelezettség szakadatlan állapotát látni bele az egyszerű emberek múltbeli tömegeibe.”²¹

Beneš könyve, amely bevezetésében a nemzeti közömbösség fogalmának újraértelmezését ígéri, figyelemreméltó gondolatokat kínál a nacionalizmus társadalomtörténetéről azáltal, hogy szakít a középosztályi optikával. Mind a munkások internacionalizmusát, mind nacionalizmusukat a középosztály nemzeti mozgalmára adott válaszként írja le. A csehországi iparvidékek vegyes nyelvű munkássága a közéjük éket verni próbáló nacionalista agitációra reagált az internacionalizmus megjelenésével. Míg a kocsmában a német munkások gyakran verekedtek a csehekkel, a politikai térben közösen demonstráltak osztályalapú szolidaritásukat, és elviselték, hogy a beszédek tolmácsolása kétszeresére nyújtsa a szakszervezeti és pártgyűlések hosszát. A proletár internacionalizmust megalapozó ideológiát a nemzeti különbségek jövőbeni meghaladásáról a munkássajtó java lelkesen terjesztette, az ausztromarxista Otto Bauer azonban mint “naiv kozmopolitizmust” marasztalta el.²²

A polgári nacionalista sajtó részéről mégis retorikai eszköz volt inkább a munkásságot nemzeti közömbösséggel illető vád, mint tényleírás. A munkások java része ellenszenvvel tekintett a nacionalista sajtó önelégült, szűk látókörű és gyűlölködő középosztályi fogyasztóira, de a nemzeti keretek a századvégre már természetesnek és több szempontból vonzóknak tündek fel számukra, és igaztalannak érezték a nemzeti közömbösség vádját. Ugyan bizonyos különbségekkel, de az 1905–06-os választójogi harc idejére mind a német, mind a cseh munkásmozgalomban felülkerekedett az az ideológia, amely a dolgozó tömegeket a nemzet valódi képviselőiként láttatta, egyúttal szembeállította a polgári nacionalizmussal a nemzeti kultúra emancipatorikus terjesztésének programját. Ezzel az elemzésével Beneš könyve a nacionalizmus hasonló konkurens, alulról építkező változatát mutatja ki a munkások körében, mint amelyet Keely Stauter-Halsted írt le a galíciai lengyel parasztpárti politikáról szóló fontos könyvében.²³

²¹ Beneš, 2017. 243.

²² Beneš, 2017. 64–66.

²³ Stauter-Halsted, Keely: *The Nation in the Village: The Genesis of Peasant National Identity in Austrian Poland, 1848–1914*. Ithaca: Cornell University Press, 2001.

Összefoglalásként megállapítható, hogy a nemzeti közömbösség hívószava bátorítást nyújtott új utak keresésére a nacionalizmus társadalomtörténetének kutatásában. Zahra tanulmánya kedvező pillanatban érkezett, amikor a téma történészei már elégedetlenné váltak a nemzetiesítést ellenállhatatlan erőként elgondoló paradigmával, és ahogy a tanulmány maga is dokumentálja, sokuk már különböző kiutakat keresett, főként a nemzeti mozgósításra adott válaszokat tanulmányozva. Azáltal, hogy egy szerencsés terminus mögé összeterelt több egymással összefüggő, de mégis különálló, kevésbé kutatott jelenséget, amelyeket valamiképp mind a kor domináns nacionalista nyelvhasználatához való viszonyuk konstituál, láthatóan kreatív energiákat szabadított fel. Ennek ellenére még helyeslő hangok is felhívták a figyelmet a kritikák központi elemére, ti. hogy Zahra bizonytalan és túlságosan tág meghatározást ad a nemzeti közömbösségről. A kategóriára hivatkozó munkák vizsgálata megerősíteni látszik a vádat; ha nem csupán futólag idézik, akkor kiválasztják a témájuknak megfelelő jelentést; Beneš kivéve, aki teljesen átértelmezi és dekonstruálja a fogalmat.